

УДК 32:316.472.3

<http://orcid.org/0000-0002-8150-1733>

Ю. А. Денисенко

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ»

У статті розглянуто сутність поняття «людського капіталу» в політико-економічному контексті. Проаналізовано історичну еволюцію сутності поняття. Визначено пріоритетні підходи до розуміння концепту «людський капітал» та здійснено науково-практичний аналіз цього поняття. Аргументується, що неоднозначність розуміння сутності поняття «людський капітал» в контексті сучасного суспільно-політичного дискурсу детермінована тим, що на різних історичних етапах превалювали різні науково-дослідницькі підходи до його розуміння.

Ключові слова: капітал, людський капітал, інвестиції, людський потенціал, соціальний капітал, політичний капітал.

Ю. А. Денисенко

ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭКСПЛИКАЦИЯ ПОНЯТИЯ «ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ»

В статье рассмотрена сущность понятия «человеческого капитала» в политико-экономическом контексте. Проанализирована историческая эволюция понятия. Определены приоритетные подходы к пониманию концепта «человеческий капитал» и осуществлено научно-практический анализ этого понятия. Аргументируется, что неоднозначность понимания сущности понятия «человеческий капитал» в контексте современного общественно-политического дискурса детерминирована тем, что на разных исторических этапах превалировали различные научно-исследовательские подходы к его пониманию.

Ключевые слова: капитал, человеческий капитал, инвестиции, человеческий потенциал, социальный капитал, политический капитал.

Y. Denisenko

POLITICAL AND ECONOMIC EXPLICATION CONCEPT «HUMAN CAPITAL»

In the article the essence of concepts «human capital» in the political-economic context. Analyzed the historical evolution of the entity concept. Identifies priority approaches to the understanding of the concept «human capital» and carried out scientific-practical analysis of this concept. It's argued that the ambiguity of understanding the nature of «human capital» in the context of contemporary socio-political discourse is determined by that in various periods of history prevailed various research approaches to its understanding.

On the basis of the systematization of the existing interpretations of the concept «human capital» can be defined as a part of creative human resources, their high quality material

ensuring the accumulated knowledge of intellectual and high technologies, creating the innovative and high technology products in GDP, competitive on world markets. Human capital formation should be viewed as a process of search, recovery and quality improvement of the productive characteristics of the individual with whom he speaks in public production.

Key words: *capital, human capital investment, human capital, social capital, political capital.*

Постановка проблеми. Декларована на національному рівні стратегія довгострокового соціально-економічного розвитку передбачає виділення пріоритетних областей інноваційної модернізації з метою відтворення передових технологічних укладів. Природно, що в контексті подібної модернізації інвестиції в технологічний розвиток є сигналом для здійснення якісних змін у трудових ресурсах, заснованих на формуванні відповідних потребам економіки професійних компетенцій і рівнів кваліфікації.

Якісним параметром, що визначає конкурентоспроможність трудових ресурсів у даних умовах, є рівень накопиченого людського капіталу як інтегральна характеристика набутого в результаті попереднього інвестування запасу знань, умінь і навичок, що приносять певну віддачу при взаємодії на ринку праці. Найважливішим провідником між макроекономічними закономірностями відтворення людського капіталу і мікроекономічних рівнем прийняття рішень про інвестування в людський капітал є сфера стратегічного мислення, що відображає раціональні очікування підприємств у зміні зовнішнього середовища і визначає політику їх довгострокового розвитку. У зв'язку з розробкою локальних стратегій розвитку, топ-менеджмент підприємств все частіше відзначає, що існуюча якість накопиченого людського капіталу, відтвореного інституціональним середовищем, стає лімітуючим фактором у діяльності підприємств.

Вивчення тенденцій накопичення і ефективного використання людського капіталу в українській економіці набуває особливої актуальності останнім часом на рівні як приватно наукових економічних, так і комплексних міждисциплінарних досліджень, зокрема, у політологічному дискурсі. Безліч зарубіжних і вітчизняних робіт акцентують увагу на

проблемах розвитку людського капіталу, часто упускаючи з поля аналізу доктринальні напрацювання «теорії людського капіталу». Тим часом, в останні роки посилюється протиріччя між вектором постіндустріальної модернізації, заданого стратегією довгострокового розвитку, і дійсними потребами виробництва, відображеними в пропонованих вітчизняними економістами концепціях неоіндустріалізації та реіндустріалізації. Таким чином, найважливішим завданням стає пошук напрямків розвитку людського потенціалу та розробка інструментарію збалансованого інвестування в людський капітал у стратегічній перспективі, як у сфері високоінтелектуальної виробництва, так і в традиційних галузях народного господарства. Ефективність подібних механізмів у достатній мірі залежить від розробки та уточнення самого поняття «людського капіталу».

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження питань, пов'язаних з проблематикою людського капіталу, здійснювали відомі зарубіжні теоретики: Г. Беккер, Е. Денісон, А. Маршалл, Г. Менк'ю, Дж. Мінцер, М. Фрідман, Б. Чизвіа, Г. Шульц та ін. Питанням формування і розвитку людського капіталу присвячено також дослідження вітчизняних науковців: В. Антонюк, А. Васирик, О. Грішнєвої, Н. Гавкалової, Н. Гвоздик, С. Гринкевич, І. Каленюк, М. Карліна, Е. Лібанової, Л. Лісогор, Д. Мельничука, В. Новікова, І. Петрової, Л. Шаульської та ін.

Одночасно стрімкий розвиток економіки знань потребує подальшого вивчення особливостей та можливостей людського капіталу як чинника інноваційного розвитку національної економіки та розробки дієвих механізмів його ефективного формування та використання.

Метою статті є політологічна концептуалізація поняття людського капіталу.

Виклад основного матеріалу. Термін «людський капітал» з'явився порівняно недавно. У науковий обіг його ввів Г. Беккер. У 1964 р. він написав роботу, яка так і називалася «Людський капітал» [1, с. 111]. Поняття людського капіталу автор осмислював у руслі дискурсу прагматизму, маючи

на увазі, перш за все, престижну освіту, яка дозволяла отримати підвищений попит на ринку праці.

Слід зазначити, що такий підхід до цих пір використовується в науці, особливо в економіці. Людський капітал визначається за річним приростом обсягу виробництва. А іноді ще простіше: за рівнем ВВП. Істотним недоліком цього підходу є жорсткий економічний детермінізм, в межах якого не враховується ряд суттєвих характеристик, що притаманні поняттю людського капіталу. Тому на тлі цієї критики відразу ж з'явилися концепції політичного капіталу, соціального капіталу. Поняття політичного капіталу переважно експлікували, виходячи з рівня участі людей у політичному житті країни. Паралельно поживалися представники психологічного дискурсу, доповнюючи концептуалізацію людського капіталу. І, перш за все, тут варто згадати піраміду А. Маслоу, згідно з якою, чим більше людей піднімається по цій піраміді, тим вищий людський капітал в тій чи іншій культурі.

Недоліки означених підходів були помічені видатним сучасним соціологом П. Бурд'є. Як відомо, він написав цілий ряд робіт, які присвячені проблематиці капіталу, в тому числі людського капіталу. Цей мислитель виходить з того, що людський капітал багатогранний, його не можна звести до того чи іншого аспекту. П. Бурд'є виділив чотири основні форми капіталу (хоча це не означає, що немає інших): 1) капітал соціальний; 2) капітал символічний; 3) капітал економічний; 4) капітал культурний[3, с. 67].

П. Бурд'є визначав соціальний капітал як «ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у соціальній групі, що організована за принципом участі» [3, с. 66]. Він розглядав соціальний капітал як «сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням міцними зв'язками, інституціалізовані відносинами взаємного знайомства і визнання» [3, с. 66], підкреслюючи, що громадські рухи не виникають самі по собі, а формуються через залучення спеціальних стратегій, орієнтованих на інституціалізацію групових відносин. У сучасному політичному дискурсі поняття соціального капіталу корелює з поняттям довіри. Так, на думку

Г. М. Куц, появи соціального капіталу «сприяє прийняття певною групою людей спільних цінностей чи норм на основі довіри» [8, с. 17].

Принципова значимість методу П. Бурд'є полягала в тому, що він показав, як ці капітали можуть конвертуватися один в одного. Якщо є економічний капітал, то достатньо просто можна віднайти і політичний капітал. А якщо є політичний капітал, то його легко конвертувати в капітал економічний. Але, згідно з П. Бурд'є, є тільки один капітал, який категорично не підлягає конвертації – це культурний капітал. Все можна обміняти, а культурний капітал – ні. Якщо сам трудитися не будеш, чи не будеш отримувати освіту, ти його просто не набудеш. Тому в соціальному капіталі П. Бурд'є особливу увагу приділяв такій складовій як культурний капітал. Слід зазначити, що кожна культура унікальна, вона заснована на певних цінностях. Відповідно, навіть в науках, що вивчають культуру, береться до уваги той факт, що ранжування дійсності в рамках їхніх методів корелює з аксіологічною проблематикою, коли насамперед фіксуються неповторні факти, які більш значимі (тобто, цінні) для певної культури [7, с. 208].

У наш час спостерігається бум «перевідкриття» поняття людського капіталу. Якщо проаналізувати тематику як європейських, так і всесвітніх соціально-гуманітарних наукових конгресів, то стає помітним фокусування уваги на проблематиці людського капіталу, на проблемах інноваційних підходів до людського капіталу. Переважно це пов'язано з тим, що суспільство, на думку багатьох сучасних соціологів, вступило в абсолютно нову якість «складності». Так, академік М. М. Моїсеєв написав відому роботу, яка називається «Розставання з простотою» [10]. Відзначимо тезисно ряд моментів цієї праці:

- по-перше, надалі майбутнє не вгадати, і його детально визначити неможливо. Майбутнє є можливістю вибору з багатьох альтернатив. Раніше ніколи про це не говорилося;

- по-друге, потрібно інакше подивитися на досягнення техніки і технологій. Під кутом зору цінностей того, що має місце не просто техніка як

така, а потрібна техніка, яка була б затребувана людиною в гуманістичному плані.

Ці ідеї М. М. Моїсеєва та інших сучасних представників суспільно-політичного дискурсу так чи інакше присутні в розумінні того, чим є соціальний капітал сьогодні. В означеному контексті звернемося до суджень У. Бека, озвучених на європейському конгресі, на сесії, яка називалася «Суспільство ризику двадцять п'ять років по тому». Як відомо, двадцять п'ять років тому У. Бек написав книгу «Суспільство ризику». Через двадцять п'ять років, з точки зору самого автора, відбулися настільки кардинальні зміни, що це змусило його написати нову книгу, яка б враховувала ці новації. Книга називається «Світова спільнота ризику», в якій У. Бек розмірковує про те, що варто переглянути багато власних положень. Причому, не тому, що вони були неправильні для того часу. Для того часу вони були вірні. А тому, що ми вступили в абсолютно нове суспільство. І це світове співтовариство ризику характеризується тим, що з'явилися принципово нові ризики. Всі ці ризики виходять на проблематику людського капіталу, їм притаманні такі ознаки:

- делокалізовані, тобто, не знаходяться в якомусь конкретному просторі. Як тільки вони виникають, то відразу ж набувають глобального характеру;

- необчислювані. Порахувати їх, виміряти в економічному еквіваленті неможливо;

- не підлягають компенсації. Втручання людей (особливо спроби деяких сучасних вчених втрутитися в генетику людини) може призвести до таких незворотних наслідків, які компенсувати буде неможливо. Сказане стосується і кліматичних змін. У цілому, все це, звичайно, корелює з проблематикою людини [15, с. 640].

До проблем клімату в контексті його впливу на долю людського капіталу звернувся інший видатний сучасний теоретик Е. Гідденс. В одній із останніх робіт, яка називається «Політика кліматичних змін», він

обґрунтовує ефект, який назвав «ефектом Гідденса». Суть ефекту полягає в тому, що люди не порівнюють свої дії з можливими негативними наслідками для людства, для людського капіталу всамоу найближчому майбутньому. І це відбувається, на думку Е. Гідденса, як на мікро-, так і на макрорівні [16, с. 88].

Отже, зміни у визначенні людського капіталу, ускладнення його структури створили передумови для формування різних підходів до вивчення цього поняття.

Відповідно до першого підходу людський капітал визначається як запас, а також сукупність знань, навичок, здібностей, стану здоров'я, мотивації (У. Боуен, В. Костюк, Л. Торо, С. Уолш). В рамках цього підходу дослідники виділяють такі складові людського капіталу як освіта, кваліфікація, життєвий і трудовий досвід та ін.

Аналіз цих компонентів дозволяє сформувати уявлення про накопичений потенціал особистості, а також його реалізації. Відмінність між визначеннями проявляється в тому, що в одному випадку дослідники акцентують увагу на використанні наявних здібностей і навичок для індивідуальних цілей, а в іншому – на реалізації громадських інтересів. Слід зазначити, що в рамках першого підходу людський капітал визначається у «вузькому» контексті: як накопичений запас знань і навичок. Таке розуміння сутності даного поняття співвідноситься з теоретичними положеннями першого етапу еволюції змісту людського капіталу.

Згідно з другим підходом до дослідження поняття (Ф. Махлуп, І. Фішер, Т. Шульц та ін.) людський капітал розглядається як запас здібностей, знань і інших характеристик, що дозволяють отримувати більш високі доходи в майбутньому [2, с. 77].

Визначення людського капіталу в рамках другого підходу містять як характеристики накопиченого потенціалу особистості, так і характеристики економічної ефективності (на індивідуальному рівні – доходи від реалізації здібностей і навичок, на рівні підприємства – отримання конкурентних

переваг, збільшення рентабельності продукції, що випускається, зростання прибутку).

Незважаючи на те, що дослідниками в рамках другого підходу враховуються економічні характеристики, однак не всі керуються при цьому принципом цілісності (вказується або на можливість отримання доходу в майбутньому в результаті реалізації накопиченого капіталу (С. М. Клімов, Ф. Махлуп, І. Фішер), або інвестиції, які сприяють формуванню людського капіталу (Г. Беккер, Т. Шульц)). Визначення людського капіталу в рамках другого підходу співвідносяться з теоретичними положеннями другого етапу еволюції змісту поняття людського капіталу.

У рамках третього підходу найбільш повно розкривається сутність людського капіталу, оскільки його формування розглядається як за рахунок інвестицій у його компоненти, так і за рахунок віддачі від використання людського капіталу (отримання економічного чи соціального ефекту: перший полягає в збільшенні доходів населення, добробут організацій; другий – у зростанні зайнятості, зниженні злочинності) (С. А. Дятлов, Р. І. Капелюшников) [2, с. 78].

У рамках означеного підходу дослідниками підкреслюється не стільки індивідуальна корисність від реалізації потенціалу особистості, скільки економічний і соціальний ефект для підприємства і для суспільства в цілому. Формулювання людського капіталу в контексті третього етапу співвідносяться з «широким» трактуванням людського капіталу як джерела конкурентної переваги, що відповідає третьому етапу еволюції змісту поняття «людський капітал».

Що стосується українських дослідників, то на думку О. А. Грішної, людський капітал презентує собою економічну категорію, що характеризує «сукупність сформованих і розвинутих внаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що перебувають у їх власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню

продуктивної праці і завдяки цьому впливають на зростання доходів (заробітків) свого власника та національного доходу» [4, с. 16-17].

У роботі Р. С. Чорного людський капітал розглядається як економічна категорія, що характеризує «не тільки реалізовані сукупні можливості, наявний запас рис і здібностей, якими природа наділила людську істоту, але й усі сформовані, накопичені та розвинуті якості індивіда за рахунок інвестицій в людину» [14, с. 500].

Отже, згідно з наведеними визначеннями видно, що погляди вищезазначених науковців різняться: О. А. Грішнова визначає сутність людського капіталу як сукупність якостей людини, які є набутими (сформованими і розвиненими), а Р. С. Чорний включає й природні задатки та здібності. Однак, цим авторам притаманна і спільна позиція: вони орієнтуються на інвестиційний підхід до визначення сутності людського капіталу, а також виділяють інвестиції як основу при формуванні складових елементів даної категорії.

На відміну від зазначених теоретиків, авторами пропонується потенційний підхід до формування складових елементів людського капіталу на основі індивідуальних інтелектуальних потенціалів людини [13, с. 13]. Підтримуючи даний підхід, деякі автори визначають людський капітал як певний запас здібностей, здоров'я, знань, кваліфікації, навичок, умінь, досвіду, мотивацій.

Іншої точки зору дотримуються О. І. Добринін, С. О. Дятлов, Є. Д. Циренова, які розглядають людський капітал як частину сукупного капіталу, що є «накопиченими витратами на загальну освіту, спеціальну підготовку, охорону здоров'я, переміщення робочої сили» [5, с. 139].

Людський капітал як частину загального капіталу розглядає і Л. І. Михайлова, яка зазначає, що це «капітал, що сформований людиною завдяки її освітньому рівню, кваліфікації, знань, досвіду, містить природні (фізичні і інтелектуальні) здібності, таланти та які є підставою для його накопичення і розвитку, і який може забезпечувати віддачу» [9, с. 338].

Підхід до людського капіталу як потенціалу людини передбачає використання великої кількості різнорідних показників, які з різних боків характеризують стан освіти, охорони здоров'я, рівень життя населення, а при відсутності відповідних показників – суб'єктивні експертні методи.

Так, окремі автори [11] у структурі людського капіталу виділяють капітал здоров'я, трудовий капітал, інтелектуальний капітал, організаційно-підприємницький капітал, культурно-моральний капітал, соціальний капітал, бренд-капітал (клієнтський капітал), структурний капітал, організаційний капітал. Рядом інших авторів [12] до цих елементів людського капіталу також додається капітал освіти. У зазначених роботах відсутнє єдине розуміння поняття людського капіталу і навіть окремі його елементи визначаються різнорідними показниками, що не дає можливості формування інтегрального показника та формулювання однозначних висновків.

У цьому відношенні інвестиційний підхід має низку переваг. По-перше, інвестиції у людський капітал завжди можуть бути визначені на підставі об'єктивних вартісних показників. По-друге, показники інвестицій будь-яких видів є однорідними, мають єдину одиницю виміру, а, отже, можуть використовуватися для формування інтегрального показника людського капіталу. За будь-якою складовою людського капіталу завжди мають місце інвестиції з боку держави, підприємств або самих працівників (наприклад, інвестиції у навчання, оздоровлення, отримання досвіду роботи тощо).

Людський капітал формується за рахунок інвестицій у виховання, освіту, здоров'я, знання та науку, підприємницькі здібності, інформаційне забезпечення праці, формування ефективної еліти, безпеку громадян та бізнесу, культуру та інші складові [6, с. 236]. Отже, інвестиції є універсальним показником як складових людського капіталу, так і його величини в цілому. Невипадково, саме цей підхід є в наш час найбільш розповсюдженим при оцінці величини людського капіталу.

На нашу думку, найбільш повним є наступне визначення: «людський капітал – це сформований у результаті інвестицій та накопичений людиною

певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, які відповідно використовуються в процесі праці та сприяють зростанню її продуктивності та заробітку» [5, с. 140]. Це визначення поєднує в собі обидва підходи до розуміння поняття «людський капітал», акцентуючи увагу на тому, що саме інвестиції є проявом людського потенціалу та людського капіталу.

У визначенні людського капіталу ми не наголошуємо на перевазі якогось конкретного підходу, оскільки кожен із них доповнює загальну характеристику досліджуваної категорії новими гранями, виявленими на певному етапі еволюції поняття людського капіталу

Отже, розглядаючи сутність поняття людського капіталу, встановлено, що теоретики мають різні погляди як на зміст цієї категорії, так і на складові, що її характеризують. За результатом теоретичного огляду наведених наукових поглядів виявлено, що сутнісна характеристика концепту людського капіталу має декілька значимих проявів:

- 1) людський капітал є сукупністю якісних характеристик людини;
- 2) людський капітал є об'єктом інвестування;
- 3) людський капітал є частиною сукупного капіталу;
- 4) людський капітал є певним запасом або сукупністю індивідуальних потенціалів людини;
- 5) людський капітал розглядається як можливість використовувати знання, вміння, навички працівників.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, дослідження історичної еволюції сутності поняття людського капіталу дозволило встановити, що кожне з представлених в політико-економічному дискурсі трактувань містить характеристику певного його аспекту. Кожний підхід висвітлює частину зазначеної категорії або її якісні характерні риси. У цілому, різноманітність цих поглядів дає право стверджувати про дискусійність і багатоаспектність дефініції людського капіталу.

На сучасному етапі інтелектуальний потенціал індивіда стає вирішальним чинником суспільно-політичного прогресу та економічного

зростання. На основі систематизації наявних трактувань, поняття «людський капітал» можна визначити як частину креативних людських ресурсів (креативний клас), що через їх матеріальне високоякісне забезпечення, накопичені якісні знання, інтелектуальні та високі технології, створюють частку інноваційної та наукоємної продукції у ВВП, конкурентоспроможну на світових ринках. Формування людського капіталу необхідно розглядати як процес пошуку, відновлення та удосконалення високоякісних продуктивних характеристик індивіда, з якими він виступає у суспільному виробництві.

Виходячи з того, що людський капітал – це багаторівнева сукупність взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих компонентів, кожному з яких відповідає певний вид інвестування, обґрунтовано необхідність компліментарності інвестицій у сфері відтворення людського капіталу, запропоновано класифікацію активів людського капіталу в політико-економічному контексті за рівнями його формування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги). Воздействие на заработки инвестиций в человеческий капитал / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. — 1993. — № 11. — С. 109—119.
2. Близнюк В. В. Людський капітал і ринок праці / В. В. Близнюк // Економічна теорія. — 2008. — № 2. — С. 75—89.
3. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. — 2002. — Т. 3. — № 5. — С. 60—74.
4. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : [моногр.] / О. А. Грішнова. — К. : Знання, 2001. — 254 с.
5. Добрынин А. И. Человеческий капитал в транзитивной экономике : формирование, оценка, эффективность использования / А. И. Добрынин, С. А. Дятлов, Е. Д. Цыренова. — СПб. : Наука, 1999. — 309 с.
6. Корольова Н. М. Людський капітал: поняття та організаційно-економічний механізм формування на залізничному транспорті / Н. М. Корольова // Вісник економіки транспорту і промисловості : зб. наук. праць. — Харків : УкрДАЗТ, 2009. — № 26. — С. 234—238.
7. Куц Г. М. Стратегіями «розуміння» і «пояснення» в політичних науках: евристичність методологічної інтеграції / Г. М. Куц // Нова парадигма : Журнал наук. праць / Гол. ред. В. П. Бех. — 2007. — Вип. 65. — Ч. 2. — С. 206—212.
8. Куц Г. М. Трансформаційний потенціал лібералізму в політичному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні

- інститути та процеси» / Г. М. Куц. — Чернівці : ЧНУ імені Ю. Федьковича, 2011. — 36 с.
9. Михайлова Л. І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах : [моногр.] / Л. І. Михайлова. — К. : ЦУЛ, 2008. — 388 с.
 10. Моисеев Н. Н. Расставание с простотой / Н. Н. Моисеев. — М. : Аграф, 1998. — 472 с.
 11. Смирнов В. Т. Классификация и виды человеческого капитала в инновационной экономике [Электронный ресурс] / В. Т. Смирнов, И. В. Скоблякова. — Режим доступа : <http://www.creativeconomy.ru/library/prd165.php>.
 12. Тугускина Г. П. Моделирование структуры человеческого капитала / Г. П. Тугускина // Кадровик. Кадровый менеджмент. — 2009. — № 9. — С. 12—28.
 13. Цимбаленко Н. В. Формування систем управління людським капіталом підприємств легкої промисловості України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)» / Н. В. Цимбаленко. — К., 2012. — 21 с.
 14. Чорний Р. С. Еволюція теоретико-методологічних поглядів у вивченні сутності людського капіталу / Р. С. Чорний // Вісник національного університету водного господарства та природокористування. Серія : Економіка. — 2008. — № 4 (44). — С. 496—500.
 15. Beck U. New Cosmopolitanism in the Social Sciences / Ulrich Beck, Natan Sznaider // The Routledge International Handbook of Globalization Studies. — Abingdon, Oxon — New York, 2010. — P. 635—652.
 16. Giddens A. The Politics of Climate Change / A. Giddens. — Cambridge : Polity Press, 2009. — 272 p.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2017